

Po poreklu boje vizantijsko, istočno, balkansko hrišćanstvo živelo je kroz srpskog seljaka bez zlatnog sjaja Carigrada, i dugo posle propasti kraljevske države. Uvek intimno prisutno, u svima izrazima narodnog življenja, makar kao tinjanje svetlosti u mračnom dobu turskom, ono je neprestano nalazilo samoobnovnu moć i zanimalo duševno svoga čoveka. Bilo je u njegovoj duši sve mračnije, sve pustije; ogolela je mnogo i hrišćanska vera, svela se na svoju prirodnost bez dogme i bez sankcija. Ali svoj evanđeoski karakter nije izgubila nikad i svoju "reformaciju" doživljavala je sama od sebe, bez kalvinizma i luteranizma. Meditativno i mistično u duhovnika, zračno i prirodno u običnog čoveka, to pravoslavlje proželo je kao najviše duhovno načelo celog srpskog čoveka. Asketično, monaško, puno duha samoodricanja, ono je bilo široka narodna vera a ne privilegija crkve i izabranih. Njeno širenje nije bilo podržavano nikakvim lomačama ni misionarstvom spasa, ali je ipak baš ona pomogla da se u srpskom čoveku nastani neiskazana duboka snaga stradanja i nadahne smisao njegove borbe, koja nije bila ni nada ni uteha, koja nije vapila na nebo u očajanju, no samo opredeljivala srpskog čoveka za ono što je predstavljalo njegov muški podnošeni i življeni život. Bila je to istorija duha gde je pregaranje bilo tako reći isključivi oblik života, ali nikad negacija života. Duh pravoslavlja je osposobio srpskog čoveka na patnju koja nije vodila smrti, na veliko ništenje sebičnosti koje nije bilo samouništenje. To su bili strašni stepeni samodiscipline, ali to je bila i tradicija koja je nadoknadila sva ostala moderna iskustva evropskog čoveka.

Pravoslavlje srpsko nije očuvala u narodu visoko izgrađena crkvena hijerarhija, ni svetovne, materijalne moći te hijerarhije; ono se nije održavalo pomoću smišljene, methodske, znalačke propagande. Bila je to začudo trpeljiva i neagresivna vera, ponekad fanatična ali samo iznutra, u unutrašnjem sagorevanju; uza sve tu svoju nenametljivost ona je ipak srasla sa duševnošću srpskog čoveka toliko da bez njega ona, i bez nje on, ne bi postojali. Možda je, naročito pred sam XIX vek, nekima izgledalo kao da se to pravoslavlje gasi ili da se zapravo održava kroz izvesne običaje koji liče na paganske. To je tako moglo izgledati samo onda kad se i sama životna otporna snaga srpskog seljaka gasila. Bilo je zaista vremena kad su crkve sasvim opustele, kad su sveštenici sasvim prestali da budu sveštenici; da revolucija nije uspela, nestalo bi i srpskog pravoslavlja, no samo tako da i